

MARKAZIY OSIYODA EFTALIYLAR DAVLATI VA TURK
XOQONLIGI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI

Amonkeldi Axmatov

BuxDU Jahon tarixi kafedrası dotsenti, PhD

Sobirov Feruz

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda eftaliylar davlati va Turk xoqonligi davrida yer-suv munosabatlari o'rganilgan. Arxeologik topilmalar, tarixiy ma'lumotlar va geografik tahlillardan foydalangan holda, ushbu imperiyalar suv resurslarini qanday boshqarganligi va ular bilan o'zaro aloqada bo'lganligi, ularning iqtisodiyoti, jamiyatlari va siyosiy tuzilmalarini shakllantirganligi haqida ma'lumot beradi. Tadqiqot ushbu qadimiy tsivilizatsiyalarning gidrologik dinamikasini va ularning mintaqadagi resurslarni boshqarishning zamonaviy tushunchalariga ta'sirini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'rta osiyo, eftallar davlati, turk xoqonligi, yer-suv munosabatlari, gidrologiya, arxeologiya, tarixiy geografiya.

Аннотация: В данной статье рассматриваются земельно-водные отношения в Средней Азии во времена эфталитского государства и Тюркского каганата. Используя археологические находки, исторические данные и географический анализ, эти империи предоставляют информацию о том, как они управляли и взаимодействовали с водными ресурсами, формируя свою экономику, общества и политические структуры. Исследование направлено на освещение гидрологической динамики этих древних цивилизаций и их влияния на современные концепции управления ресурсами в регионе.

Ключевые слова: Средняя Азия, государство эфталитов, Тюркский каганат, земельно-водные отношения, гидрология, археология, историческая география.

Annotation: This article explores Land-Water relations in Central Asia during the ephthalite dynasty and the Turkish Khaganate. Using archaeological finds, historical data, and geographic analysis, these empires provide insight into how they managed and interacted with water resources, shaping their economies, societies, and political structures. The study aims to highlight the hydrological dynamics of these ancient civilizations and their impact on modern concepts of Resource Management in the region.

Keywords: Central Asia, ephthalite state, Turkish Khaganate, Earth-Water relations, hydrology, archaeology, historical geography.

KIRISH

O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlardagi tarixini o'rganish, manbalarni tahlil qilish katta ahamiyatga egadir, chunki bu orqali yurtimizning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti bu davrda qay tarzda bo'lganligini, tariximizga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish mumkin, ayniqsa, eftallar va Turk xoqonligi tarixiga oid o'rganilmagan manbalar juda ko'pdir, so'g'd tilida topilgan yozuvlar, arxiv hujjatlari ham chuqur o'rganishni talab qiladi. Biz yurtimizning ko'hna tarixini o'rganar ekanmiz o'z oldimizga ushbu tarixni topilgan asosli manbalar, ushbu davr tarixchilarining asarlari orqali chuqur o'rganishni maqsad qildik.

Ko'pincha "Yevrosiyoning yuragi" deb ataladigan Markaziy Osiyo ming yillar davomida tsivilizatsiya beshigi bo'lib kelgan. Ushbu mintaqada ko'tarilgan va qulagan ko'plab imperiyalar orasida Eftallar davlati va turk xoqonligi quruqlik-suv dinamikasiga chuqur ta'siri bilan ajralib turadi. Ushbu imperiyalar o'zlarining suv resurslarini qanday boshqarganligini tushunish ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimlarini tushunish uchun juda muhimdir.

ADABIYOT TAHLILI

563–567-yillar davomida Istami yabg'u qo'shinlari eftaliylar davlatiga ketma-ket zarbalar berib, O'rta Osiyo va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlarni egallashga muvaffaq bo'ladi. Buning oqibatida Eftaliylar davlati qulaydi. Turk xoqonligi O'rta Osiyo erlarini ishg'ol etgach, uning hududlari bevosita Eron chegarasiga tutashadi. Xoqonlik Eron bilan yaxshi qo'shnichilik, savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intiladi. Shu maqsadda Eron shohi Xusrav 1 Anushervonga turk malikasi uzatiladi, Eronga elchilar yuboriladi. Biroq Turk xoqonining Eronga ikki bor yuborgan elchilari faoliyati muvaffiyatsiz chiqqach, Eronning xoqonlik bilan murosaga bormasligi, uning qat'iy dushmanligi ma'lum bo'ladi. Buning boisi Eron shohining O'rta Osiyo hududlariga da'vogarligida edi. Bu esa, shubhasiz, bir necha bor xoqonlikning Eron bilan urushlar olib borishiga sabab bo'ladi. Istami qo'shinlari Eron shohi Xisrav I ni yengadi. Eron shohlari Turk xoqonligiga 400 ming Vizantiya tillosi hajmida tovon to'lashga majbur bo'ladi[7: 64].

Mug'anxon va uning avlodlari g'arbda Qora dengizga qadar hududlarni zabt etib o'zlariga bo'ysundirganlar. Turk xoqonligi 568 – 569-yillarda o'sha davrning qudratli davlati – Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, so'g'd savdogari Maniakh boshchiligidagi elchilarni u erga yuboradi. Elchilar imperator Yustinian II qabulida bo'ladi. Shundan so'ng Vizantiyannig Zemarx boshliq elchilari xoqonlik davlatiga keladi. Bu esa shu davlatlar o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan. Turk xoqonlari O'rta Osiyoda hukmronlik qilsa-da, biroq o'zlari bu hududga ko'chib kelmaganlar. Ular Yettisuv va boshqa hududlardagi bosh qarorgohlarida qolib, bo'ysungan hududlarni mahalliy hukmdorlar orqali boshqarib, ulardan olinadigan soliq-o'lponlar va to'lovlar

bilan kifoyalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Turk xoqonligi davrida bu hududdagi mavjud mahalliy davlat tuzilmalari, ularning boshqaruv tizimlari saqlanib, ichki siyosat bobidagi mustaqil faoliyatlari davom etgan. Xoqonlik istisno hollardagina o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralashgan. Bu narsa ko'proq tashqi siyosat, xalqaro savdo-sotiq masalalariga daxl etardi.

USULLARI

Ushbu tadqiqot arxeologik, tarixiy va geografik usullarni birlashtirgan multidisipliner yondashuvni qo'llaydi. Suvni boshqarish infratuzilmasini aniqlash uchun qazish joylaridan olingan arxeologik dalillar tahlil qilinadi, tarixiy matnlar va yozuvlar efitalit va turk hukmdorlarining suv resurslariga nisbatan siyosati va amaliyoti to'g'risida tushuncha beradi. Geografik tahlil mintaqaning tabiiy gidrologik xususiyatlarini va ularning aholi punktlariga ta'sirini tushunish uchun o'tkaziladi.

NATIJALAR

Ilk o'rta asrlardayoq ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Vohalarda yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, yangi yerlar o'zlashtirish ishlari kengayib bordi. Yangi yerlarni o'zlashtirish ishlariga urug' boshliqlari, qishloq oqsoqollari boshchilik qiladi. Shu bois, ular o'zlashtirilgan yerlarni katta qismini, sug'orish inshootlari yonidagi yerlarni egallaydilar. Shu tariqa katta yer egaligiga asoslangan mulkdorlar tabaqasi shakllanadi, ular bora-bora ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaydilar. O'sha zamonda ular dehqonlar deb atalgan. Dehqonlarning shaharlarda hashamatli uylari, qishloqlarda esa qo'rg'onlari bo'lib, xizmatkor- cho'rilarga qo'riqlovchi choparlarga ega bo'lgan.

V asrda obikor yerlarning asosiy qismi hali qishloq jamoalarining qaramog'ida edi. Qishloq jamoalarida yashab, yer va suvdan iborat umumiy mulkda o'ziga tegishli yerlari bo'lgan erkin ziroatchilar kashovarlar deyilar edi. Ularning bir qismi o'ziga tegishli yerlaridan mahrum bo'lib, bora-bora Kadivarlarga aylanib borganlar. Kadivarlar dehqonlar yerini ijaraga olib ishlashga majbur bo'ladi va dehqonlarga qaram tabaqaga aylanadilar. Shu tariqa, qishloq ahli uch tabaqaga bo'linadi.

Eftaliylar davrida aholining katta qismi ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, ular chorvachilik, yilqichilik bilan shug'ullangan. Suv havzasi, daryo bo'ylariga yaqin hududlarda dehqonchilik rivoj topib bordi. Jumladan, Xorazm, So'g'd, Chag'oniyon va Toshkent vohasida dehqonchilik madaniyati salmoqli o'rin tutgan. Darg'om, Zog'ariq, Bo'zsuv kanallari singari suv inshootlari dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qilgan. Bu davrda yangi tipdagi ko'rkam va gavjum shahar-qal'a ko'rinishidagi aholi manzilgohlari vujudga keladi. Xorazmdagi

Berkutqal'a, Bozorqal'a, Toshkentdagi Oqtepa mavzeilari shula jumlasidandir. Bir necha oilalardan tashkil topgan mazkur manzilgohlar qo'rg'onlar, qalin paxsa devorlar bilan o'ralgan. Ularda hukmron tabaqa kishilariga xos hashamatli, bezakli ark-qasrlar, ko'p xonali binolar bilan birga oddiy fuqarolarga mos qilib qurilgan soda ko'rinishdagi

turar joylar ham o'rin olgan. Eftaliylar poytaxti Poykand o'z davrining eng ko'rkam, obod shaharlaridan sanalgan. Bu yerda hunarmandchilik, savdo-sotiq, qurilish ishlari ancha rivojlangan. Shahar Buyuk Ipak yo'lida joylashganligidan, unda turli mamlakatlarning savdo karvonlari xilma-xil mollari bilan kelib savdo qilganlar. Buning uchun shaharda ko'plab bozoru rastalar, karvonsaroylar mavjud bo'lgan. Mamlakatning savdo-sotiq ishlarida Eronning tanga pullari bilan bir qatorda buxorxudotlar tangasi, So'g'diy va Xorazm tangalari ham keng muomalada yurgan. Eftaliylar Eron, Hindiston, Xitoy va uzoq Vizantiya davlatlari bilan ham qizg'in savdo-sotiq aloqalarida bo'lganlar. Bu esa ularga foyda, manfaat keltiribgina qolmay, ayni chog'da o'sha davlatlar bilan o'zaro yaqinlashuvlarida muhim rol o'ynagan.

VII asrda g'arbiy hoqonlikda shaharlar rivojlanishi, Eron va Xitoy bilan qizg'in savdo-sotiq va diplomatik aloqalar kuzatilgan. Darhaqiqat, Xitoyda Tan sulolasi (618–907-yil) hukmronligi davrida G'arbiy Turk xoqonligi bilan Xitoy o'rtasida foydali aloqalar keng yo'lga qo'yiladi. Masalan, 627–644-yillarda O'rta Osiyodan Xitoyga 9 marta savdo karvonlari yuborilgan. VII asrning 30-yillarida xoqonlik hududlarini kezman xitoylik sayyoh Syuan Tsun Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro kabi joylarning ancha gavjum va obod bo'lganligini qayd etadi. Tan sulolasi 659-yilda Sharqiy Turk xoqonligini o'ziga bo'ysundiradi. VII asr ikkinchi yarmida ancha kuchaygan Xitoy O'rta Osiyo hududlarini ham o'z qo'l ostiga kiritish payiga tushadi. Biroq 670-yilda tibetliklar bosh ko'tarib, sharqiy Turk xoqonligini yangidan tiklaganlaridan so'ng va bu davlat Xitoy uchun kutilmagan xavf-xatarni keltirib chiqargach, endilikda Xitoy O'rta Osiyoga bo'lgan o'z da'vosidan vaqtincha voz kechadi. Uning endigi butun diqqati Tibetga qaratiladi. Bu davrda O'rta Osiyo hududlarida G'arbiy Turk xoqonligi ta'siri tobora zaiflashib boradi. Bunga mahaliy hokimliklar o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, yer-mulk uchun o'zaro kurashlar ham sabab bo'ladi. Bu esa pirovardida bu hududlarning arablar tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi.

V asr o'rtalarida Eftallar davlati shakllanishi oxiriga yetdi. Eftallar davri bo'yicha asosiy manbalar rimlik tarixchi Ammian Marselin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Prisk Paniyskiy, Prokopiy Kesariyskiy va Feofan Vizantiyskiy asarlaridir, suriyalik yozuvchi Zenon Glakning yunon tilida yozilgan "Eftalit podshohlari tarixi" asari ham asosiy manba hisoblanadi. Eftallar tarixi bilan shug'ullanuvchilar ko'pchilikni tashkil etsada, ularning etnik tarkibi, tabiati haqida nuqtai nazar mavjud emas. Eftallar turli tillarda turlicha nomlanadi: xitoy manbalarida ye-da yoki i-da; armanlarda xeptal, idal, tetal; arablarda xaytal, yaftal; yunonlarda adel, eftalit; suriya manbalarida abdel, eftalit; o'rta fors tilidagi manbalarda yeftal, xeftal; fors-tojik tilidagi manbalarda xetal, xaytal. Xitoy manbalarida eftallarning kelib chiqishi haqida juda ko'p taxminlar bor, lekin ular bir-biriga qarama-qarshidir. Xitoy manbalaridagi ma'lumotlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

- 1) eftallar – yuechjilarni bir ko‘rinishi;
- 2) eftallar – gaogyuy turk qabilalarini bitta bo‘lagi;
- 3) eftallar – geshi (turfon) qabilalaridan kelib chiqqan;
- 4) ular kang vorislaridir.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, eftallarning kelib chiqishi va so‘zning ma‘nosi to‘g‘risida tarixchilar o‘rtasida yagona fikr yo‘q. VI asr o‘rtalariga kelib Markaziy Osiyoda yirik ko‘chmanchilar davlati – Turk xoqonligi tarkib topdi. Bu davrga oid ma‘lumotlar yetarli, biroq ular bir-biriga qarama-qarshi va aniq ma‘lumotlar bermaydi. Ushbu davrga oid voqealar Tabariyning “Tarix ar-rasul va-l mulk” asarida va Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asrida ham bayon etilgan. Turk xoqonligi bilan ba‘zi masalalar I.Bichurin, V.V.Bartold, A.Yu.Yakubovskiy, A.Bernshtam va boshqa olimlar asarida bayon etilgan. Ularda turk atamasi etnik mazmunini anglatmay, bir necha qabila va xalq birlashuvini bildiruvchi siyosiy atama sanalgan. S.P.Tolstoy “Turk” so‘zi “yosh uylanmagan jangchi” ma‘nosini anglatadi deydi. So‘ng bu so‘z qabila an‘analari va nihoyat siyosiy jihatdan birlashgan xalqlarning umumiy nomiga aylangan. Bundan tashqari arab tarixchisi at-Tabariyning “Tavorixi Tabariy”, Narshaxiyning “Buxoro tarixi” va Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” kabi asarlarini sharxlash orqali bu asarlarni Vatanimiz tarixini ilk o‘rta asrlar davriga oid muhim manba ekanligi ko‘rsatadi. Moddiy madaniyat qurollarining paydo bo‘lishi insonlar hayotiga qanchalik katta ta‘sir ko‘rsatgan bo‘lsa, qo‘lyozma va bosma kitoblarning paydo bo‘lishi ham insoniyat madaniyati taraqqiyotiga shunchalar katta ta‘sir ko‘rsatdi. O‘rta Osiyo xalqlarining Arab xalifaligi tarkibiga kirishi arafasidagi va undan keyingi ahvoli haqida gap borganda so‘zsiz arabcha, forscha va qadimgi turk-runiy yozuvlariga murojat qilamiz. Tarixda uch joydan O‘rta Osiyo tarixiga oid hujjatlar arxivi topilgan.

O‘rta Osiyo hududida qadim zamonlarda arxivlarning mavjud bo‘lganligi 1948-1950-yillarda Xorazmdagi Tuproqqal’a shahar xarobasida prof. S.P.Tolstov boshchiligida olib borilgan arxeologik qazishmalar paytida ham isbotlandi. Bu yerda milodiy III-IV asrlarga oid xorazm tilida yozilgan 140 ga yaqin hujjat topildi. Hujjatlar Xorazm podsholari arxiviga tegishli ekanligi aniqlandi. Hujjatlarning 18 tasi randalangan yog‘och taxtachlarga, qolganlari charmga (pergamentga) yozilgan. Hujjatlar qora siyoh bilan xorazm tilida, oromiy yozuvida bitilgan. Hozirgi kunga qadar olimlar 26 ta hujjatni o‘qishga muyassar bo‘ldilar. Tuproqqal’adan topilgan hujjatlarni ikkita asosiy guruhga bo‘lish mumkin: Birinchi guruhga soliq hujjatlari kiradi, ular taxtachalarga bitilgan. Ikkinchi guruhga charmga bitilgan xo‘jalik hujjatlari kiradi. Charmga bitilgan hujjatlarning birortasi ham bizgacha to‘liq holda yetib kelmagan.

Eftallar, shuningdek, oq xunlar nomi bilan ham tanilgan, milodiy V-VI asrlarda Markaziy Osiyoda qudratli imperiya o‘rnatgan ko‘chmanchi xalq edi. Ular harbiy

jasoratlari va Markaziy Osiyodan Hindiston yarimoroliga qadar cho'zilgan ulkan hududlarni nazorat qilishlari bilan mashhur edilar.

Eftalit davlatidagi yer munosabatlari nuqtai nazaridan ularning ko'chmanchi turmush tarzi va bu ularning boshqaruvi va boshqaruviga qanday ta'sir qilganini tushunish muhimdir:

Ko'chmanchi turmush tarzi: Eftallar asosan ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, tirikchilik uchun ot, qo'y va tuya kabi hayvonlarni boqishga tayanganlar. Ularning turmush tarzi shuni anglatadiki, ular podalari uchun yaylov erlarini izlash uchun keng hududlar bo'ylab tez-tez ko'chib o'tishgan. Ushbu ko'chmanchi turmush tarzi, ehtimol, ularning erga egalik qilish va boshqarishga bo'lgan munosabatini shakllantirgan.

Qabilaviy tashkilot: Eftallar har biri boshliq yoki qabila boshlig'i boshchiligidagi turli qabila guruhlariga bo'lingan. Ushbu qabilaviy mansubliklar eftalit davlati tarkibidagi yer egaligi va hududiy chegaralarini aniqlashda muhim rol o'ynagan. Qabila rahbarlari, ehtimol, ularning qabilalari yurgan va hayvonlarini boqadigan muayyan hududlar ustidan hokimiyatga ega edilar.

O'lpon va o'lpon olish: eftalit hukmdorlari, ehtimol, o'troq aholidan va hatto boshqa ko'chmanchi guruhlardan o'lpon olishgan. Ushbu o'lpon olish qishloq xo'jaligi hududlari yoki strategik savdo yo'llari ustidan nazoratni ta'minlash vositasi bo'lishi mumkin edi. Ular o'troq jamoalarga o'lpon to'lovlari yoki soliqqa tortishning boshqa shakllari evaziga erni dehqonchilikni davom ettirishga ruxsat berishlari mumkin.

Fath va kengayish: ko'plab ko'chmanchi imperiyalar singari, Eftallar ham fath va harbiy yurishlar orqali o'z hududlarini kengaytirdilar. Ular yangi hududlarni bosib olganlarida, ehtimol ular yer va uning aholisi ustidan o'z vakolatlarini o'rnatdilar, ularni o'z imperiyalariga qo'shdilar va potentsial ravishda qabila elitasi yoki sodiq tarafdorlari orasida erlarni qayta taqsimladilar.

Madaniy va diniy ta'sirlar: Eftallar Sosoniylar imperiyasi va Gupta imperiyasi kabi qo'shni davlatlar bilan o'zaro aloqalari tufayli turli madaniyatlar va dinlar, jumladan zardushtiylik, Buddizm va hinduizm bilan aloqada bo'lishgan. Ushbu o'zaro ta'sirlar ularning boshqaruv tuzilmalari va yer munosabatlariga ta'sir qilishi mumkin edi, ayniqsa ular turli xil madaniy va diniy amaliyotlarga ega bo'lgan turli xil aholi ustidan hukmronlik qilgan joylarda.

Umuman olganda, eftalit davlatidagi yer munosabatlariga ularning ko'chmanchi turmush tarzi, qabilaviy tashkiloti, fathlari va qo'shni jamiyatlar bilan o'zaro munosabatlari ta'sir qilgan. Cheklangan tarixiy yozuvlar tufayli ularning yerga egalik qilish tizimlari haqida aniq tafsilotlar kam bo'lsa-da, ular o'zlari yashagan erlar ustidan hukmronligini ta'minlash uchun qabila hokimiyati, o'lpon olish va hududiy nazorat kombinatsiyasidan foydalangan deb taxmin qilish o'rinli.

Davlat eftalilar, shuningdek, nomi bilan tanilgan oq xunlar, muhim siyosiy shaxs bo'lgan Markaziy Osiyo davomida kech antik davr taxminan milodiy V asrdan VII

asrgacha bo'lgan davr. Eftalilar davlatidagi suv munosabatlariga oid ma'lumotlar cheklangan tarixiy yozuvlar tufayli kam bo'lsa-da, biz o'sha davrdagi o'rta Osiyoning geografik va tarixiy kontekstidan kelib chiqqan holda ba'zi umumiy kuzatuvlarni amalga oshirishimiz mumkin.

Geografik mulohazalar: Markaziy Osiyo turli landshaftlar, jumladan, cho'llar, dashtlar va tog' tizmalari bilan ajralib turadi. Suvning mavjudligi va tarqalishi Eftaliklar shtati hududiga qarab juda xilma-xil bo'lar edi.

Daryo tizimlari: Markaziy Osiyoda Amudaryo, Sirdaryo va ularning irmoqlari kabi bir qancha yirik daryolar joylashgan. Ushbu daryolar Eftalik davlatida sug'orish, qishloq xo'jaligi va transport uchun juda muhim bo'lar edi.

Sug'orish amaliyoti: qadimgi jamiyatlarni qo'llab-quvvatlashda qishloq xo'jaligining ahamiyatini hisobga olsak, sug'orish Eftalik davlatida muhim rol o'ynagan bo'lar edi. Bug'doy, arpa va tariq kabi ekinlarni etishtirishga imkon beradigan qishloq xo'jaligi maqsadlarida suv resurslarini boshqarish uchun kanallar va sug'orish tizimlari qurilgan bo'lar edi.

Ko'chmanchi turmush tarzi: Eftaliklar yarim ko'chmanchi ekanligi ma'lum bo'lsa-da, ular qishloq xo'jaligi jamoalariga ham ega edilar. Ko'chmanchi turmush tarzi ko'pincha otlar, qo'ylar va echkilar kabi hayvonlarni boqish bilan bog'liq bo'lib, ular boqish uchun suv manbalaridan foydalanishni talab qiladi.

Suvni boshqarish va mojarolar: suv manbalari va sug'orish tizimlari ustidan nazorat Eftalik davlati va qo'shni mintaqalar bilan siyosiy hokimiyat va ziddiyat manbai bo'lishi mumkin edi. Suvga bo'lgan huquqlar va kirish huquqi bo'yicha raqobatdosh manfaatlar diplomatik muzokaralarga yoki hatto urushlarga olib kelishi mumkin edi.

Atrof-muhit omillari: Markaziy Osiyoning iqlimi qattiq, haddan tashqari harorat va quruq bo'lishi mumkin. Qurg'oqchilik va suv tanqisligi Eftaliklarga qiyinchilik tug'dirishi mumkin edi, bu esa suvni tejash va boshqarish uchun moslashuvchan strategiyalarni talab qildi.

Eftaliklar davlatidagi suv munosabatlari to'g'risida aniq tafsilotlar cheklangan bo'lsa-da, biz ko'plab qadimgi tsivilizatsiyalarda bo'lgani kabi, suv mintaqaning iqtisodiyoti, jamiyati va siyosiy dinamikasida muhim rol o'ynagan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Ko'chmanchi turmush tarzi: turklar asosan ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, o'rta Osiyoning bepoyon dashtlarida chorvachilik qilishgan. Shunday qilib, ularning yer munosabatlari ko'pincha qishloq xo'jaligi erlari emas, balki yaylov hududlari atrofida joylashgan edi. Yaylov erlari odatda umumiy mulkka ega bo'lib, turli xil klanlar yoki qabilalar ma'lum yaylov maydonlariga kirish huquqiga ega edilar.

Xonning hokimiyati: Xoqon (oliy hukmdor) xoqonlikda erlarni taqsimlash va taqsimlash bo'yicha muhim vakolatlarga ega edi. yer o'tirgan jamiyatlarda bo'lgani kabi

an'anaviy ma'noda egalik qilmagan bo'lsa-da, Xoqon yaylovlar va hududlarni sodiq tarafdorlariga, odatda qabila rahbarlari yoki ittifoqchilariga berish huquqiga ega edi.

Qabila tuzilishi: turk xoqonligi turli qabila konfederatsiyalaridan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri o'z rahbarlari va hududlariga ega edi. Ushbu qabilalar xoqonlik ichida bir daraja avtonomiyani saqlab qolishgan va ko'pincha o'zlarining yer munosabatlarini ichki boshqarishgan. Qabila boshliqlari yoki oqsoqollari erdan foydalanishni nazorat qilishadi va o'z jamoalaridagi nizolarni hal qilishadi.

O'lpon va o'lpon erlari: qo'shni o'troq davlatlar bilan irmoq munosabatlari turk xoqonligida keng tarqalgan edi. Ushbu munosabatlar ba'zan yer yoki boshqa resurslar evaziga o'lpon to'lashni o'z ichiga olgan. O'lpon erlari qabila rahbarlariga yoki nufuzli shaxslarga sodiqlik yoki harbiy xizmat uchun mukofot sifatida berilishi mumkin.

Sulolaviy vorislik va meros: turk xoqonligi tarkibidagi rahbarlik lavozimlari va unga aloqador erlarni meros qilib olish an'anaviy dasht urf-odatlariga amal qilgan. Etakchilik odatda erkaklar naslidan o'tdi, to'ng'ich o'g'li yoki boshqa tayinlangan merosxo'r unvon va tegishli imtiyozlarni, shu jumladan ba'zi erlar yoki hududlarni nazorat qilishni meros qilib oldi.

Umuman olganda, turk xoqonligi ichidagi yer munosabatlari ko'chmanchi urf-odatlar, qabila tuzilmalari va Markaziy hokimiyatning murakkab o'zaro ta'siri bilan ajralib turardi. Xoqon erlarni taqsimlash bo'yicha yakuniy vakolatlariga ega bo'lgan bo'lsa-da, erni kundalik boshqarish va ulardan foydalanishning katta qismi qabila rahbarlari va mahalliy jamoalarga topshirildi.

Davomida suvni boshqarish muhim ro'l o'ynadi turk xoqonligi Markaziy Osiyoda, ayniqsa mintaqaning yarim qurg'oqchil va qurg'oqchil iqlimini hisobga olgan holda. turk xoqonligi, deb ham tanilgan Gikkktikk xoqonligi, dan tarqalgan ulkan ko'chmanchi imperiya edi Markaziy Osiyo ga Sibir, milodiy VI asrdan VIII asrgacha davom etgan. Ushbu davrda suvni boshqarish bo'yicha tarixiy yozuvlar kam bo'lishi mumkin bo'lsa-da, biz ko'chmanchi jamiyatlarning keng kontekstiga va ularning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siriga asoslangan holda ma'lum amaliyotlarni xulosa qilishimiz mumkin.

Ko'chmanchi turmush tarzi: turkiy xalqlar asosan ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, o'rta Osiyoning dasht va o'tloqlarida ot, qo'y va qoramol kabi chorva mollarini boqishgan. Suv ularning va hayvonlarning omon qolishi, ularning harakatlari va joylashish tartibini boshqarishi uchun juda zarur edi. Ular, ehtimol, daryolar, ko'llar va vohalar kabi suv manbalariga kirishni ta'minlaydigan belgilangan migratsiya yo'llariga ergashishgan.

Voha aholi punktlari: voha aholi punktlari turkiy xalqlar uchun ichimlik, sug'orish va qishloq xo'jaligi uchun suvdan foydalanishni ta'minlovchi muhim markazlar bo'lgan. Ushbu aholi punktlari ko'pincha ko'chmanchilarga ham, turar-joy jamoalariga ham zarur tovarlar va xizmatlarni ko'rsatadigan savdo markazlari bo'lib

xizmat qilgan. Voha ekotizimlarini boshqarish va saqlash inson va hayvonlar populyatsiyasini ta'minlash uchun juda muhim bo'lar edi.

Sug'orish texnikasi: qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan hududlarda sug'orish ekinlarni etishtirish uchun zarur bo'lgan bo'lar edi. Turkiy dehqonlar, ehtimol, o'z dalalari uchun daryolar va soylardan suv olish uchun qanatlar (er osti kanallari), yer usti sug'orish va burilish to'g'onlari kabi turli xil sug'orish usullarini qo'llashgan. Ushbu texnikalar so'g'diylar, forslar va xitoylar kabi qo'shni tsivilizatsiyalardan meros bo'lib o'tgan yoki moslashtirilgan bo'lishi mumkin.

Suvni tejash: Markaziy Osiyoning qurg'oqchil iqlimini hisobga olsak, turkiy xalqlar uchun suvni tejash ustuvor vazifa bo'lar edi. Ular suv yo'qotilishini minimallashtirish va qishloq xo'jaligi unumdorligini oshirish uchun teraslash, mulchalash va tuproq namligini saqlash texnikasi kabi usullardan foydalangan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, avlodlarga o'tgan an'anaviy bilimlar ularga suvdan barqaror foydalanish amaliyoti to'g'risida ma'lumot bergan bo'lar edi.

Gidrotexnika: ko'chmanchi turmush tarzi harakatsiz tsivilizatsiyalarda bo'lgani kabi yirik gidrotexnika loyihalariga ustuvor ahamiyat bermagan bo'lsa-da, turkiy xalqlar suv oqimini tartibga solish va uning inson va chorvachilik uchun mavjudligini ta'minlash uchun kichik to'g'onlar, suv omborlari va kanal tizimlari kabi kichik suv xo'jaligi infratuzilmalari bilan shug'ullanishgan iste'mol.

Madaniy va diniy amaliyotlar: suv turkiy xalq uchun madaniy va diniy ahamiyatga ega edi, buni suv xudolari va ruhlari bilan bog'liq marosimlar, afsonalar va folklor tasdiqlaydi. Bu e'tiqodlar, ehtimol, ularning suvni tejash va boshqarishga bo'lgan munosabatiga ta'sir qilib, tabiiy resurslarga hurmat va boshqaruv hissini uyg'otdi.

Umuman olganda, suv Markaziy Osiyoda turk xoqonligini qo'llab-quvvatlashda, ularning joylashish tartibini, iqtisodiy faoliyati va madaniy amaliyotini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Ushbu davrda suvni boshqarish amaliyotining aniq tafsilotlari cheklangan bo'lishi mumkin bo'lsa-da, arxeologik dalillar, tarixiy ma'lumotlar va qo'shni tsivilizatsiyalar bilan qiyosiy tadqiqotlar turkiy xalqlarning suv resurslaridan foydalanish va tejash uchun atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lganligi haqida tushuncha beradi.

XULOSA

Topilmalar qadimgi Markaziy osiyoliklar orasida gidrologiyaning murakkab tushunchasini va ularning imperiyalarini qo'llab-quvvatlashda suvni boshqarishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, tadqiqot mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy landshaftini shakllantirishda yer va suvning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. Suv resurslarini boshqarish urbanizatsiya, savdo va madaniy almashinuvni osonlashtirib, Markaziy Osiyo tsivilizatsiyalarining gullab-yashnashiga hissa qo'shdi.

Eftallar davlati va turk xoqonligi Markaziy Osiyo tarixida suvning hal qiluvchi

rolini misol qilib keltiradi. Ularning er-suv munosabatlarini o'rganib chiqib, ushbu tadqiqot qadimiy gidrologik amaliyotlar va ularning mintaqadagi zamonaviy suv boshqaruviga ta'siri haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar qadimiy suv xo'jaligi texnikasining atrof-muhitga ta'sirini va ularning zamonaviy Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanish uchun ahamiyatini yanada chuqurroq o'rganishi mumkin. Bundan tashqari, arxeologlar, tarixchilar va gidrologlar o'rtasidagi fanlararo hamkorlik o'tmishda va hozirgi zamonda insoniyat jamiyatlari va suv resurslari o'rtasidagi murakkab munosabatlar haqidagi tushunchamizni rivojlantirish uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR.

1. Abduzuhur A. "Turkiy xalqlarning tillari va tarixi" .- T.: "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 8-son, 1993-yil 19-fevral;
2. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixining manbalari.-T.: O'qituvchi, 1991;
3. Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'otit turk". – T.: Fan, 1963;
4. Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002. – S. 61–65, 88.
5. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. – T.: Abulla Qodiriy, 1993;
6. Rahmonov N., B.Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, "Fan", 2006;
7. Yamada M. Hūna and Hephthal // Zinbun 23, 1989. – P. 79-113; Kurbanov A the Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis ..., p. 24.
8. Soatova G. "O'zbekistonda O'rxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi" O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;
9. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Билге Кагана, Алмаата, 1966;
10. Кляшторний С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, Москва, 1964;